

УДК 94

DOI: 10.46493/2663-2675.31(5).2021.15-27

Теофіл Рендюк*

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології

ім. М. Т. Рильського НАН України

01001, вул. Грушевського, 4, м. Київ, Україна

До витоків української еміграції: передумови, основні форми та напрями формування перших зарубіжних груп і колоній етнічних українців

Анотація. Наголошується на важливості дослідження унікального явища української еміграції, яка має давню історію та глобальні географічні масштаби. Актуальність роботи обґрунтована потребою вивчення джерел української еміграції, формування з часом потужної маси переселенців з України, розселених у всьому світі, які завжди підтримували ідею відродження Української держави і сьогодні відіграють істотну роль у просуванні її інтересів за кордоном. З історичного ракурсу українська еміграція посідає п'яте місце у світі після єврейської, грецької, вірменської та китайської. Першими українці емігрували до Європи та у межах сучасної Росії. У середині XVIII ст. з'явилися перші українські хліборобські колонії в тодішній Австрійській імперії, коли декілька тисяч закарпатських українців у пошуках роботи переїхали до Бачки, Срему й Славонії – регіонів сучасних Сербії та Хорватії. Але значно більше українських селян перебралися на Надволжя, Урал та у Сибір, де вони створювали великі українські поселення серед місцевих росіян. Метою статті є дослідження невідомих дотепер питань щодо мотивів індивідуальної та групової еміграції на ранніх етапах існування Української держави в усіх її формах, джерела формування перших українських хліборобських колоній у країнах Європи, поселень етнічних українців у межах царської Росії, Північної, Південної Америки та в Австралії. Базовою методологічною основою роботи є системний підхід і комплексний аналіз, що дали можливість надати цілісне бачення ролі та місця співвітчизників у формуванні потужної, національно-свідомої та впливової української діаспори. Результатами роботи стало виявлення причин індивідуальної та групової еміграції українців, встановлення географії їх розселення в різних країнах світу, їх роль у засвоєнні вільних до того територій, збереженні рідної мови та національної культури. Практична цінність роботи зводиться до того, що наведений фактичний матеріал, висловленні авторські міркування та зроблені висновки можуть бути використані для підготовки праць з історії України, окремих зарубіжних країн та української діаспори

Ключові слова: мотиви, географія еміграції українців, зарубіжні поселення, діаспора

Вступ

Феномен української еміграції як частини світового українства є унікальним явищем в історії України. Термін «українська еміграція» застосовують для визначення тієї частини етнічних українців, яка через економічні, військові, політичні та релігійні причини вимушено чи добровільно переселилася за межі національної території до інших країн на постійне проживання. Явище, характерне для середньовічного періоду історії України, значно посилюється у другій половині – наприкінці XIX століття і триває понині, проходячи лише за понад сторіччя чотири чітко визначені і добре вивчені хвилі масової еміграції з нашої країни.

Предметом дослідження є висвітлення процесу виникнення передумов української масової еміграції, встановлення основних форм, етапів і напрямів формування перших емігрантських груп, поселень і колоній

етнічних українців, що дотепер не було об'єктом окремого дослідження в українській і зарубіжній історичній та етнологічній науці. Актуальність роботи обґрунтована потребою вивчення джерел української еміграції, формування з часом потужної маси переселенців з України, розселених у всьому світі, які завжди підтримували ідею відродження Української держави і сьогодні відіграють істотну роль у просуванні її інтересів за кордоном.

Історіографія питання охоплює низку досліджень загального характеру, у яких висвітлено питання, що є предметом цієї статті, лише епізодично – основну увагу в них зосереджено на проблематиці української еміграції кінця XIX – початку XXI століття. Йдеться, про вивчення історико-географічних, соціально-економічних, етно-демографічних, військово-політичних та конфесійно-релігійних аспектів класичної української

Стаття надійшла: 20.06.2021, Доопрацьовано: 25.07.2021, Схвалено до друку: 31.08.2021

Рекомендоване цитування:

Рендюк Т. До витоків української еміграції: передумови, основні форми та напрями формування перших зарубіжних груп і колоній етнічних українців. *Зовнішні справи*. 2021. Т. 31, № 5. С. 15–27.

*Відповідальний автор

еміграції та закордонного українства. Питання, що є предметом даної статті, знайшли певне висвітлення в роботах М. Костомарова [1], О. Субтельного [2], В. Кушніра [3], Т. Рендюка [4], В. Ріцька [5], у нещодавно опублікованій статті Д. Чернієнка [6] тощо. Зокрема, декан факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова у своїй монографії на досліджену тему «Українці за Дунаєм» [3] вперше розкрив особливості появи та становлення мережі поселень українців у румунській частині Нижнього Подунав'я, яка сформувалася наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли цей край стали заселяти козаки після ліквідації Запорозької Січі в 1775 році. Румунський дослідник українського походження В. Ріцько в роботі «Українці в Добруджі» [5] не лише вдало доповнює науковий доробок В. Кушніра, але наводить чимало нових джерел і документів про задунайських козаків, невідомих до того в Україні. Справжнім науковим проривом у вивченні процесу заселення етнічними українцями прикордонних земель Росії, зокрема Стародубщин з давніх часів стала опублікована в травні 2014 року, тобто після початку сучасної російсько-української війни, стаття авторитетного українського дослідника Т. Чухліба «Стародубщина чекає на повернення...»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації». Як випливає з назви роботи, автор звернув особливу увагу на історичні та політичні проблеми «українського субрегіону» Російської Федерації [7]. Кубань і Північний Кавказ як регіон розселення, компактного та тривалого проживання етнічних українців, від засвоєння ними звільненого наприкінці XVIII ст. цього широкого простору від Османської імперії до встановлення там радянської влади детально відображені у двох працях Д.Д. Білого: «Малиновий Клин. Нариси з історії українців Кубані» (1994) [8] та «Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей», видану у 2009 р. [9]. На широкий документальний базі, ретельного вивчення мемуарів лідерів козацького руху на Кубані, професійної власної інтерпретації історичних подій та описування процесів освоєння етнічними українцями Кубанщини та Північного Кавказу автор представив унікальні данні щодо головних етапів переселення козаків і селян з Великої України до Кубані та Північного Кавказу, чисельного переважання українців над росіянами та іншими етносами цих регіонів, збереження та розвитку українцями на нових землях національних традицій, рідної мови, культури, віри, обрядів та звичаїв, що завжди виділяло їх серед інших місцевих мешканців. Але цілісного, комплексного дослідження джерел української еміграції, її причин, перших форм та етапів розвитку дотепер немає.

Мета статті – дослідити невідомі дотепер питання мотивів індивідуальної та групової еміграції на ранніх етапах існування Української держави в усіх її формах, джерела формування перших українських хліборобських колоній у країнах Європи, поселень етнічних українців у межах царської Росії, Північної, Південної Америки та в Австралії. Особливої уваги надано вивченню причин появи та форм проявів мазепинської еміграції, самоорганізації кубанських і задунайських козаків упродовж XVIII – на початку XIX століть.

Основні мотиви та перші напрями українського емігрантського руху

Головними причинами появи спочатку індивідуальної, групової, а з часом – масової еміграції за кордон завжди були як економічні, політичні, національні, соціальні та релігійні утиски, так і демографічні, тобто аграрна перенаселеність українських територій і нестача землі, зокрема в українських Карпатах. До цього у XVIII столітті додався жорстокий національний гніт українців з боку Австро-Угорської та Російської імперій. Окреме місце серед причин еміграції належить воєнному чиннику та загрози бути окупованими або поневоленими.

Із самого початку наголошуємо на тому, що для історико-географічного та етнографічного простору сучасної України явище багатопричинної еміграції було притаманне впродовж усього її минулого. Ще давні слов'яни – прашури українського народу – часто пливли вниз Дніпром аж до берегів Візантії, де або торгували, або наймалися до греків у військо, бо від природи були людьми сильними і витривалими. У період черняхівської культури, яка існувала впродовж 100–500 років до нашої ери і була поширена на території лісостепової сучасної України між Сіверським Дінцем на сході та Східними Карпатами на заході, високий рівень господарства і спричинений ним демографічний вибух обумовили високу густоту слов'янського населення на цій великій території, унаслідок чого сформувався значний на той час резерв «зайвих» людей, готових до міграцій. Якщо на початковому етапі відбувалася невелика інфльтрація слов'ян у Подунав'я і на Балкани, спричинена демографічним вибухом, зокрема у землеробських племенах Дніпровського регіону, і переселенням «зайвого населення», то у середині I тисячоліття під впливом кліматичних змін, та особливо внаслідок військових загроз з боку східних кочовиків, переселенські рухи набули ширшого характеру. Загалом слов'яни із сучасної української етнографічної території, почавши велику міграцію на південь, захід і північ, йшли трьома великими потоками. Як свідчать топонімічні дані, вони спочатку заселили компактним масивом нинішню Болгарію, рухаючись до Дунаю гірлами паралельних рік Дністер, Прут, Сірет. У подальшому невеликими групами слов'яни досягли Пелопоннеського півострова та навіть деяких островів в Егейському морі аж до о. Крит. Про це, зокрема, свідчать слов'янські топоніми, що збереглися дотепер в усьому цьому регіоні. Другий потік міграції слов'ян – південно-західний – з території сучасної України йшов через перевали східних Карпат у напрямі Адріатичного моря. Ті племена мігрантів, зокрема білі хорвати, з протоукраїнського етнографічного ареалу стали прашурами сучасних сербів, хорватів, словенців і чорногорців. У сучасній Сербії чимало географічних назв тотожні з назвами поселень України, наприклад: Житомир, Малін, Київ, Києвець, Києво, Кияни, Болярка, Радичі тощо. Відомі поселення слов'ян також на півдні Італії і на Сицилії. За даними арабського автора Ібн-Хаукаля, у X столітті слов'яни проживали у м. Палермо у двох із п'яти кварталів. Один із них мав назву Слов'янський, а другий – Син слов'янина [10, с. 13–14]. Просувалися слов'яни також на захід і північ європейського континенту, заселяючи вільні землі у басейні Одери і

Ельби у V–VIII столітті. Острівки слов'янської колонізації залишалися на цих територіях і після їхнього заселення германцями. На півночі ареал переселення слов'ян сягнув сучасного Віленського краю, де трапляються топоніми, похідні від слова «вовк»: Вількішки, Вілкомир, Вілкомуші, Волчая, Волчин, Волковичі, Волколаки, Волковиськ тощо [10, с. 82]. До Сілезії переселилася частина слов'янських племен з Волині та Поділля. Серед полабських слов'ян фігурувало плем'я укрів, у німецькій формі – укрів (Ukri, Ukrani), яке розселялося на берегах р. Вкра (Укра) у Сілезії. Тобто від назви племені укрів походила назва згаданої р. Вкра – Укра (німецька форма Ікер, Юкер) і назва регіону Укермарк, уперше згаданого у джерелах XV століття. Відомо, що укри заснували в Сілезії свої міста і столицю Пренцлав. Під тиском германців, які у X столітті почали колонізацію межиріччя Лаби й Одри, укри, як й інші слов'янські племена, частково були асимільовані, а решта повернулася на батьківщину – Волинь, Галичину, Поділля і Наддніпрянщину. Саме з цими процесами український дослідник початку XX століття Д. Вергун, виходець з міста Городка на Львівщині, пов'язував зникнення у XII столітті у басейні Лаби етноніму «укри» і появу у той самий час у літописах назв «україняни» й «Україна» [11, с. 480]. Це питання потребує додаткового вивчення, що може відкрити нове пояснення походження українського народу та нові часові рамки появи Української держави.

З прийняттям християнства посилюються зв'язки Київської Русі з Візантією та країнами Близького Сходу. Давньоруські прочани здійснювали систематичні паломництва до Палестини. Так, XI століття Єрусалим відвідав ігумен Печерської лаври в Києві Варлаам. На початку XII століття у Палестині побував виходець із Чернігівщини ігумен Данило. Є припущення, що частина паломників з української етнографічної території залишалися при монастирях Святої Землі.

Особливе місце в еміграційних процесах часів Київської Русі посідають династичні хвилі виїздів нащадків князів до країн Центральної, Західної та Північної Європи. Зокрема, сини Ярослава Мудрого – Ізяслав Ярославич і Всеволод Ярославич були одружені, відповідно, із сестрою польського князя та донькою візантійського імператора; доньки Ярослава Мудрого – Анна Ярославна, Єлизавета Ярославна, Анастасія Ярославна – відповідно, із французьким, норвезьким та угорським королями, а сестра Марія-Добронєга – із польським князем. Перший герцог Бурбонський Людовік I був прямим нащадком Анни Ярославни у восьмому поколінні та, відповідно, Ярослава Мудрого – у дев'ятому. Король Франції та Наварри Генріх IV був нащадком згаданого Людовіка I. Шотландські й англійські Стюарти теж були нащадками Ярослава Мудрого. Самодержець Росії Микола II був нащадком видатного київського князя у двадцять восьмому поколінні.

Згодом інша київська династична хвиля скеровувалася у північно-східному напрямку. Так, під час правління Великого князя київського Володимира Мономаха (1053–1125) за його сином Юрієм, прозваним Долгоруким, було закріплено Ростово-Суздальську землю із резиденцією у Суздалі, де місцеве боярство служило

для нього підпорою. Із 1125 року, після смерті Володимира Мономаха, Юрій Долгорукий (1090–1157) став незалежним ростово-суздальським князем, що поклало початок стабільному перебуванню вихідців з Київської Русі у межах майбутнього Московського царства. За його князювання зросла економічна та політична сила північно-східних князівств, зокрема там були засновані міста Переяславль-Заліський, Юр'єв-Польський, Кострома, а 1147 року вперше згадано Москву, через що Ю. Долгорукого вважають її засновником. Починаючи з середини XIII століття, українці стали частіше емігрувати до Московського князівства, зокрема й тікаючи від постійних татарських набігів з півдня. Переселенці з українських етнографічних територій брали участь у будівництві оборонних споруд у Москві, Рязані, Твері, їх залучали до освоєння нових територій, охорони прикордоння Московського князівства тощо.

Династичні еміграційні традиції продовжувалися і в часи входження більшої території України до складу Великого князівства Литовського. Наприклад, Євдокія Київська, сестра київського князя Семена Олельковича (1420–1470), 1463 року стала дружиною найвпливовішого господаря середньовічної Молдови Стефана Великого (1429–1504). Згодом її син Олександр взяв шлюб з донькою воєводи Трансильванії Бартоломеєм Драгффі, а донька Олена Стефанівна, прозвана Волошанкою, вийшла заміж за старшого сина московського царя Івана III Васильовича – Івана Івановича Молодого.

Наголошуємо на тому, що всі представники династичних еміграцій покидали українські етнографічні території у супроводі численних делегацій та обслуги. З часом усі вони були асимільовані етнічним середовищем відповідних країн, але кожен емігрант поширював інформацію про батьківщину та готував підґрунтя для наступних хвиль індивідуального, групового або масового виїздів з країни.

З появою українського козацтва наприкінці XV ст. та його зміцнення впродовж першої половини XVI століття еміграція на північний схід посилювалася через постійні запити з боку Московського князівства на охоронні послуги козацтва. Зокрема, 1557 року до Москви прибув з кількостями козаками засновник Січі на о. Хортиці Д. Вишневецький, одержавши від царя І. Грозного на південь від Тули «город Белев» з великими земельними наділами та підлеглими селянами [12, с. 26]. Це була розплата за надійну охорону українськими козаками південних кордонів тодішнього ще малонаселеного та слабкого Московського царства від набігів татар і кочових племен з півдня, а також за участь запорожців у далеких походах царя. Фактично, м. Белев стало першим організованим поселенням українських козаків у межах тодішнього Московського князівства. Паралельно українські «черкаси» (одна з назв тодішніх українців – насамперед козаків) селилися в прикордонних з Московщиною регіонах, зокрема на Курщині та Воронежчині, нащадки яких проживають там і донині. Найбільшим населеним пунктом, заснованим «черкасами», стало місто Черкаськ (нині Черкаська станиця в Ростовській області), початок існування якого датують 1570 роком, коли п'ять тисяч українських козаків-черкасів, які

поверталися з переможного походу на Астрахань, зупинилися неподалік від турецької фортеці Азов і заснували там першу Січ за зразком Запорозької: для заснування свого укріпленого центру на Дону козаки обрали острів Лисячий, що нагадував о. Хортиця на Дніпрі. У середині нової січі було шість куренів, як у запорожців, та й звичаї спочатку зовсім не відрізнялися від традицій дніпровських низовиків. З цього приводу в «Истории Донского войска» зазначено: «В 1570 году запорожские черкасы в 60 верст от Азова построили новый городок, назвав его своим именем Черкас», «...в коем и жили долгое время без жен, как запорожцы» [13]. Доказом ролі князя Д. Вишневецького у заселенні території сучасної Ростовської області РФ служать і назви тамтешніх населених пунктів Верхній Вишневецький та Нижній Вишневецький, що збереглися до нинішнього часу [12, с. 69]. У пониззі Дону українські черкаси заснували й інші найдавніші козацькі укріплення – Верхні та Нижні Роздори, Манич тощо. Отже, головною колонізаційною силою у цьому регіоні стало саме українське козацтво. Наприкінці XVI століття прикордонні московські залоги переважно склалися з українців. За твердженнями англійського купця Д. Флетчера, 1588 року на московських південних кордонах служили чотири тисячі українців з 4,3 тис. загальної кількості найманців [14, с. 4]. Із приєднанням Правобережної України до Речі Посполитої витік українців у бік південного регіону Московського царства збільшився через примусове покатоличення місцевого православного населення і внаслідок повстань проти польського соціального та національного гноблення. Як наслідок – там з'явилося чимало нових поселень.

З часом, окрім зазначених південних меж Московщини, напрямками переселення та місцями постійного перебування запорожців стали Приуралля та Поволжя. У загонах Єрмака Тимофєєва (1537–1585) під час його Сибірського походу впродовж 1580–1585 років були й українські козаки на чолі з отаманом Микитою Паном (1542–1583). Про участь козаків свідчить той факт, що у фольклорі народів північного сходу Сибіру для позначення нових прибульців того часу використовували етнонім «козак», який уперше з'явився і побутував у тодішній Україні. Слідом за козаками до Сибіру йшли поселенці, адміністратори, духовенство, промисловики й купці, серед яких були й вихідці з українських етнічних територій. Отже, у другій половині XVI століття запорозьке козацтво брало активну участь не лише у захисті Дикого поля від татарських набігів, але й у освоєнні нових територій на сході Московського царства – Приуралля, Поволжя та Сибіру.

Еміграція українців у північно-східному напрямку тривала і впродовж XVII століття. 1618 року, після спільного з поляками походу на Москву 20 тисячного Війська Запорозького на чолі з гетьманом П. Сагайдачним (1582–1622), частина козаків залишилася в межах Московського царства. На початку 1619 року 700 із тих козаків, очолюваних полковником Б. Коншею, перейшли на службу до царя [14, с. 4]. 1638 року, за свідченнями донського військового отамана М. Татарина, «...запорозских черкас у них в Азове и на Дону з 10 000 человек; и ныне к ним в Азов запорожские черкасы идут безперестанно

многие люди» [15, с. 203]. За десять років до початку Визвольної війни українського народу 1648–1654 років, вихідці з України становили половину населення на Дону. Така хвиля еміграції українців, що постійно зростала, почала насторожувати царську владу, яка змінила правила їхнього розселення у межах Московщини того часу, побоюючись зворотних україноцентричних тенденцій серед мешканців українсько-російського прикордоння. У цьому контексті показовим став новий царський наказ місцевим царським воєводам спрямувати емігрантів на постійне проживання на схід, зокрема на Волгу, і в жодному разі не залишати їх у прикордонній смузі. Але додатковий відтік населення з України на схід під час визвольної війни козацтва з Річчю Посполитою збільшив потік емігрантів настільки, що царська влада не змогла, наприклад, заважати переселенцям заснувати 1652 року на Воронежчині нове місто Острогозьк [14, с. 4].

Емігрантський рух до Росії, насамперед до Москви, значно збільшився після Переяславської ради 1654 року, коли східні простори Московського царства стали відкритішими для вихідців з України. Саме на той час припадає виникнення у Москві та в інших великих російських містах постійних українських колоній. Туди ринули у пошуках кращих умов для життя або задля кар'єрного зростання українські військовослужбовці, духівники, купці, промисловці, ремісники, викладачі, перекладачі, митці та інші категорії населення України, які добровільно рушили на схід. Безперечно, така потужна присутність етнічних українців у Москві та інших містах Московського царства європеїзували тодішню багату в чому відсталу Московщину. Але паралельно з цим, починаючи з другої половини XVII століття, частина мешканців Лівобережної України зіткнулася з невідомим до того явищем – примусовим виселенням до східних від Батьківщини просторів. Під категорію примусово висланих українців підпадали ув'язнені царською владою особи, повстанці та бунтівники, засуджені козаки, арештовані козацькі старшини антимосковської орієнтації, реальні чи потенційні противники розпочатої експансіоністської політики Москви в Україні тощо. В силу їхнього специфічного статусу, примусово вислані українці потрапляли до Сибіру або до інших важкодоступних регіонів Росії, практично, не мали шансів повертатися до України. Одними з перших політичних в'язнів Москви стали І. Нечай – полковник Білоруського козацького полку в 1654–1659 роках та зять Б. Хмельницького, який виступив проти насильства Москви після Переяславської ради, а також родичі І. Виговського (1608–1664) – українського військового, політичного і державного діяча, гетьмана Війська Запорозького, голови козацької держави у Наддніпрянській Україні впродовж 1657–1659 років. Під час козацько-московської війни 1658–1659 років І. Виговський завдав нищівної поразки сотисячній царській армії під проводом О. Трубецького 9 липня 1659 року у битві під Конотопом. Втрати О. Трубецького становили близько 40 тис. осіб московського війська, а близько 15 тис. було захоплено в полон, за що пізніше поплатилися родичі гетьмана.

Апогеєм політичних депортацій з України вперше

було досягнуто за часів Петра I, коли, після поразки І. Мазепи (1649–1709) та шведського короля Карла XII (1682–1718) у битві під Полтавою 27 червня 1709 року, «мазепинців», які мешкали на території України і не встигли покинути її межі до прибуття царських каральних органів, було знищено або заслано до Сибіру, до Архангельська, на Соловки та в інші місцевості Далекого Сходу і Півночі Росії. Проте значна частина мазепинців зуміла уникнути царського покарання, обравши південно-західний напрям примусової еміграції, чим зберегли життя собі та своїм родичам, які разом виїхали до тодішньої Османської імперії. Відомий канадський історик українського походження О. Субтельний уточнив, що «за Мазепою до Бендер пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад чотири тисячі запорожців» [16, с. 151]. Загалом сталий в історіографії термін «мазепинська еміграція» відображає широке військове, політичне, історичне, географічне, етнографічне та соціальне явище, пов'язане з перебуванням та діяльністю упродовж півстоліття (1709–1750) за межами України – в Османській імперії, зокрема в Греції та Болгарії як її складових частинах, Кримському ханстві, Молдавському князівстві, Шведському королівстві, Речі Посполитій, Франції, «Священній Римській імперії германської нації» та в інших державах козаків, генеральних старшин, полковників та їхніх родин з Гетьманщини й Запорозької Січі. На той час мазепинська еміграція складалася з двох частин: першу сформували із запорозьких козаків, які після зруйнування царськими військами Чортотмицької Січі 25 травня 1709 року перейшли на територію Кримського ханства, а також з генеральних та інших старшин, які 27–28 червня того ж року відступили на територію Очаківського ейялету, а згодом – до Бендерського ейялету Османської імперії (нині – м. Бендери Придністровського регіону Республіки Молдова). За своєю суттю ця перша вимушена масова еміграція з України мала, насамперед, політичний характер, що випливає з передумов, які її спричинили: неприйняття частиною гетьманської старшини та запорозького козацтва експансіоністської політики московського царя та їхнє прагнення відокремити від Росії Гетьманщину та Запорозьку Січ; жорстокі каральні репресії російських військ проти «мазепинців», які у жовтні 1708 року перейшли на бік Карла XII з надією здобути незалежність Лівобережної України від Москви; проголошення запорозького козацтва указом Петра I від 26 травня 1709 року поза законом; приєднання російським царем території Запорозької Січі до Миргородського полку.

Мазепинську еміграцію впродовж її півстолітнього розвитку можна поділити на п'ять етапів, а саме: 1) масова військово-політична еміграція 1709–1914 років до Османської імперії (Молдавське князівство, Греція, Болгарія); 2) втрата еміграцією масового характеру, перебування першого гетьмана в екзилі П. Орлика (1672–1742) та групи генеральних старшин упродовж 1714–1720 в Австрії, Франції, Німеччині та у Шведському королівстві; 3) розпад уряду П. Орлика і втрата еміграцією організованого характеру, її розпорошення різними країнами впродовж 1720–1742 років; 4) втрата

мазепинською еміграцією характеру впливової політичної сили та її поступове згасання після 1742 року, коли в Яссах помер український гетьман в екзилі; 5) поодинокі спроби Гр. Орлика (1702–1759), старшого сина П. Орлика, у середині XVIII століття відновити в Європі започаткований його батьком шляхетний рух за звільнення України з-під гніту царської Росії та проголошення її самостійності.

Місцем розселення мазепинської еміграції на першому етапі було місто-фортеця Бендери, де зупинився сам І. Мазепа, його племінник А. Войнаровський та певна частина козаків і біженців з України. П. Орлик, на той час ще генеральний писар Війська Запорозького, разом із сім'єю та частиною старшин, переїхали до м. Ясси – тодішньої столиці Молдавського князівства. Унаслідок цього, молдовський літописець та свідок тих подій Н. Костін (1660–1712) навів цінну, на нашу думку, інформацію про порядок та місце розташування української верхівки в Яссах. 12 серпня 1709 року гетьманські полковники, посилаючись на свою православну віру, вернулися до короля та Мазепи з проханням дати їм, їхнім дружинам та дітям дозвіл виїхати до Ясс. Коментуючи цей факт, румунський історик І. Ністор (1876–1962) свого часу підкреслював, що «дружня зустріч була забезпечена полковникам Мазепи в Яссах завдяки їхнім родинним зв'язкам з Данилом Апостолом» [17, с. 44–45]. Більшість же городових козаків та запорожців розмістилися у с. Варниці, що за три кілометри на північ від Бендер, разом зі шведами Карла XII, який заснував там укріплений табір «Новий Стокгольм». Члени родини представників мазепинської еміграції, які були вимушені залишитися в Гетьманщині, після 1709 року з боку Петра I зазнали репресій, зокрема деяких він вислав на будівництво Петербурга, Ладозького каналу чи до Сибіру. 1710 року лише з Київської губернії до північних регіонів Росії було примусово вислано 2 125 осіб [4, с. 5]. Пізніше, повіривши гарантіям царської влади про нібито амністію, улітку 1714 року близько 30 старшин з родинами повернулися з еміграції до України, але незабаром за наказом Петра I всіх їх було засуджено на довічне заслання до Сибіру або в інші дальні регіони Росії. Водночас саме через репресивні дії царської влади на Лівобережній Україні упродовж 1709–1714 років і частина її мешканців, яка на собі відчула наслідки антимазепинської політики московського царя, всілякими шляхами поспішала слідом за гетьманом до Молдови, поповнюючи лави попередніх українських емігрантів.

Найвищим досягненням першого етапу мазепинської еміграції стало схвалення 5 квітня 1710 року старшинською радою та зборами козацтва у Бендерах «Правового укладу та Конституції відносно прав і вольностей Війська Запорозького». При всьому тому, що над текстом Бендерської конституції працювала і козацька старшина, а її зміст погоджували із запорожцями Олешківської Січі та прибічниками незалежності в Україні, що свідчить про демократичний підхід до підготовки цього унікального документа, П. Орлику належить не лише роль координатора розробки кінцевого варіанта Конституції 1710 року, але й авторство багатьох її статей. Цей документ увійшов в історію як перша Конституція

України, яка задовго до класичної американської проголосила пріоритет демократичних принципів. Конституція П. Орлика – це підсумок послідовного розвитку державної правової думки в Україні від часів древньої Української держави – Київської Русі («Руська правда»), Литовсько-Руського князівства (Литовські статuti) до початку XVIII століття. Вона передувала конституціям Сполучених Штатів Америки (1 березня 1781 р.), Польщі (3 травня 1791 р.) та Франції (3 вересня 1791 р.) і стала юридичною вершиною українського державотворення ранньомодерної козацької доби. Сам гетьман П. Орлик своєю невтомною боротьбою, волею, талантом, вмінням і досвідом обстоював незалежність України, здобувши повагу у Європі як визнаний лідер першої української політичної еміграції. Про свою першу зустріч з П. Орликом, яка відбулася 11 березня 1710 року у Бендерах, залишив спогади французький посол у Туреччині Дезаєр, який повідомляв до Парижа, що новий запорозький лідер – «людина з розумом і зовсім молодий». Він казав, «що певний у визволенні України... та прохав протекції для своєї нації...» [18, с. 126]. Практично, це був початок ознайомлення французів з українським питанням, що до середини XVIII століття відіграло важливу роль у зовнішній політиці Парижа як чинник протистояння російській експансії на захід.

Варто зазначити, що П. Орлик як політичний стратег задумав широкий план звільнення України від окупації Росією, який передбачав, з одного боку, військовий союз із Кримським ханством та Османською імперією, а з іншого – отримання військової допомоги з боку Швеції, Польщі, та донських козаків. Зазначений план також передбачав отримання політико-дипломатичної підтримки зі сторони Франції. Отже, П. Орлик, як масштабний державний діяч, вмілий політик та досвідчений дипломат чітко усвідомлював, що Україна могла сподіватися на міжнародну допомогу лише в тому разі, якщо українська справа буде добре популяризована в Європі та європейські політичні кола будуть нею зацікавлені. Тому П. Орлик звернувся з «Маніфестом до європейських урядів», щоб пояснити їм сутність української проблеми. Цей документ гетьман написав французькою і латинською мовами у квітні 1712 року [19, с. 263]. Маніфест був розісланий усім керівникам впливових західноєвропейських держав, які з інтересом сприйняли унікальний сигнал про недостатньо відому їм тоді ще Україну. У своєму зверненні до європейських лідерів український гетьман в екзилі спочатку представив загальну картину відносин України і Росії, починаючи від Б. Хмельницького до І. Мазепи. Це мало б ввести європейських лідерів у курсі із сутністю українського питання та сприяти створенню широкої міжнародної коаліції на підтримку України в її справедливої боротьби за незалежність.

Головним підсумком першого етапу мазепинської еміграції – найбільш насиченого за змістом та досягнутими результатами – стала справжня європеїзація українського питання. У цьому контексті не можна не підкреслити влучність, із якою П. Орлик за допомогою згаданого Маніфесту та інших звернень вмонтував українську справу в загальноєвропейський контекст

міжнародних відносин того часу. Він писав, що лише «...коли козацька нація буде оновлена в своїх правах» можливе буде «досягнення миру на континенті» [19, с. 264–265]. Ці слова чітко відповідали суті започаткованої гетьманом активної політичної та дипломатичної діяльності на європейському просторі. «Маніфест» та інші аналогічні документи П. Орлика, безперечно, сприяли закріпленню в європейській дипломатичній думці ролі України в складній архітектурі відносин між головними гравцями на політичному та військовому полі Європи другої декади XVIII ст. Український гетьман в екзилі ще раз нагадав старому континенту про існування «козацької нації» та її особливу роль для європейських народів. У цьому плані його звернення чітко відображали геополітичну ідею головного представника мазепинської еміграції, а саме – бачення України як держави, що своїм існуванням мала забезпечити зв'язок між східною та західною цивілізаціями, захищати західноєвропейський простір від загрози зі сходу, що не втрачає своєї актуальності й у наші дні. Він, як ніхто інший, маючи багатий досвід дипломатичного, політичного спілкування та військового протистояння з царською Росією, усвідомлював роль України у приборканні просування стратегічних інтересів Петра I щодо Чорного моря, проток Босфор і Дарданелли і до Середземного моря та Балкан у цілому. Отже, П. Орлик чітко усвідомлював, що відродження незалежної Української держави сприятиме захисту європейської свободи від загрози зі сходу, і тому закликав європейських правителів допомогти Україні здобути незалежність. Отже, ці звернення П. Орлика до лідерів європейських держав того часу є не лише важливими документами, які сигналізували європейським державам про важливість української справи, але й визначною пам'яткою української політичної та правової думки того часу. Завдяки тим документам ім'я українського гетьмана вписане в історію європейської суспільно-політичної думки початку XVIII ст. Політичні ідеали П. Орлика ґрунтувалися на принципах християнства, справедливості та гуманізму, мали прогресивний характер і повністю відповідали принципам розвитку європейської цивілізації.

Наступні етапи розвитку мазепинської еміграції не були такими переповненими контентом та подіями, як її початковий період. Після двох спроб звільнити Україну воєнним шляхом від царського панування у 1711 та 1713 роках, а також неготовності Європи належним чином підтримати визвольний рух козацтва за самостійність України, П. Орлик у червні 1714 року перебрався в Доматицю (Північна Греція), де навколо Карла XII знову зібралася значна частина європейської дипломатії. Користуючись цим, гетьман упродовж літа – початку осені 1714 року неодноразово спробував порушити питання про надання йому допомоги з метою відвоювання незалежності України, але результати виявилися, практично, нульовими.

З Греції, слідом за шведським королем, який поспішно виїхав до свого краю восени 1714 року, П. Орлик та його кількісно зменшене оточення, перетинаючи всю територію Болгарії, Валахії, Трансильванії, Угорщини, «Священної Римської імперії» та Франції, 1715 року

дістався Шведського королівства, де до 1720 року проживав у м. Істад (провінція Сканія). Водночас А. Войнаровський 1714 року виїхав до Гамбурга (Німеччина), де вже за два роки був заарештований російськими резидентами, позбавлений величезного майна І. Мазепи та вивезений до Санкт-Петербурга, а потім, засуджений на довічне заслання до Якутська, де помер 1742 року.

11 жовтня 1720 року П. Орлик з родиною та рештою козацьких старшин виїхав зі Швеції і, після відмови «Священної Римської імперії» надати йому політичний притулок, 10 березня 1722 року перейшов до Османської імперії, де, за розпорядженням султанського уряду, був поселений спочатку у македонському місті Серес, а згодом – у м. Салоніки (Греція). Упродовж 1734–1735 років П. Орлик, разом з І. Герциком, Ф. Мировичем, Ф. Нахимовським спробував утворити новий політичний центр української еміграції в м. Каушани (тодішній адміністративний центр Буджацької орди, нині м. Каушень у Республіці Молдова), а згодом – знов у відомих їм Бендерах. Турецький уряд доручив П. Орлику, який на той час втратив масову підтримку козацтва, бути радником князя Трансільванії Ф. Ракоці.

Водночас син П. Орлика Григорій, який на той час перебував на військовій службі у Франції, де дослужився до чину генерал-лейтенанта, прийняв на службу групу запорозьких козаків, із яких було сформовано окремий підрозділ королівської армії, а 1735 року він подав французькому уряду проект організації Запорозької Січі на р. Рейн для охорони східного кордону Франції. При цьому син українського гетьмана виходив з того, що корені перебування козаків у Франції були давні: 1572 року під час франко-іспанської війни на боці французів були козацькі частини. Але зі смертю Гр. Орлика 1759 року мазепинська еміграція фактично перестала існувати.

Набагато масштабніша хвиля української еміграції – чисельністю до 54 тис. осіб [4, с. 15] була спровокована зруйнуванням 1775 року Запорізької Січі за наказом російської імператриці Катерини II. Запорозьких козаків у часи Катерини II переселили спочатку в межиріччя нижньої течії Південного Бугу та Дністра, звідки вони продовжили еміграційний шлях у напрямку пониззя Дунаю, а згодом – на Кубань і Північний Кавказ.

До Дунайської дельти втекли понад 8 тис. козаків [20, с. 235] з прислугою та родичами. Вони поселилися у Північній Добруджі та гирлі Дунаю на території сучасних повітів Румунії – Тулча та Констанца. Там свого часу отримали від Османської імперії право на самоврядування і, на зразок Запорозької Січі, заснували нову Задунайську Січ. Центр новоствореної Задунайської Січі спочатку був у с. Караорман, що у нижній частині дельти Дунаю. Проте системні непорозуміння з «некрасовцями» – представниками російського козацтва в дельті Дунаю, примусили переважну частину українських козаків покинути регіон і, в пошуках сприятливих умов для проживання, піднятися угору по Дунаю, сягнувши тодішньої Австрійської імперії (сьогоднішні повіти Румунії – Тімішоара, Арад, Орадя і Сату-Маре). Там вони зустрілися з місцевими мешканцями – першими емігрантами із Закарпаття

та Мараморощини: лемками, бойками і гуцулами, які оселилися там також у другій пол. XVIII ст. після витіснення турків з цих територій [21, с. 238]. Але 1785 року емігранти-запорожці повернулися до Нижнього Дунаю, де заснували Задунайську Січ у с. Сеймени, що на лівому березі Дунаю, а впродовж 1812–1828 років – у с. Верхній Дунавець, розташоване неподалік (на той час) від впадіння правого рукава Дунаю, Святого Георгія, у Чорне море. Пізніше їхні козацькі поселення систематично поповнювалися українськими втікачами від російського кріпацтва, що було важливим джерелом підживлення українського етносу в зазначеному регіоні. Вони заснували або поповнили населення понад 40 населених пунктів, серед яких міста та села Ісакча, Гамчарка, Чукурова, Телиця, Циганка, Пошта, Тулча, Чаталкьой, Патладжанка, Пардина, Кілія, Татарин, Летя, Склинав, Крішан, Горгова, Караорман, Святий Георгій, Ілгани, Вікторія, Верхній та Нижній Дунавці, Муригьол, Махмудія [22, с. 196] тощо. У 9-ти з них, де етнічні українці складали більшість населення впродовж двох століть, дотепер збереглася низка православних храмів, побудованих протягом XVIII–XX ст. задунайськими козаками або їхніми нащадками у характерному для Наддніпрянської України того часу архітектурному стилі.

На південно-східному напрямку – у бік Кубані та Північному Кавказі – переселенню козацтва та українського селянства відчутно посприяло завершення російсько-турецької війни 1768–1774 років на користь царської Росії та зречення, зокрема, Османської імперії від півночі Кубані. З того часу розпочалося організоване царським урядом переселення на Кубань та Північний Кавказ тієї частини запорозьких козаків і українських селян, яка ще не емігрувала у південно-західному напрямку. З метою надання цьому рухові цілеспрямованого та контрольованого характеру, 1783 року почалося формування полків Війська вірних козаків, яке вже за п'ять років було перейменоване на Чорноморське козацьке військо. Оскільки чорноморські козаки-запорожці відзначилися в роки російсько-турецької війни 1787–1891 років у поході на захід відомого російського полководця О. Суворова (1729–1800), то указом цариці їм було виділено звільнені турками території Кубані. 25 серпня 1792 року запорожці заснували своє перше поселення на Кубані, відоме пізніше за русифікованою назвою – станиця Таманська. Незабаром на Кубань переселилися понад 17 тис. козаків (із членами сімей), які заснували 40 куренів, 38 з яких мали старі запорозькі назви. Але місцеве самоуправління в новостворених станицях підпорядковувалося наказному отаману, якого призначав з російських генералів царський уряд, що прискорило процес русифікації українського козацтва в регіоні. Згодом на Кубань прибуло ще 7 тис. сімейних і несімейних козаків, які після ліквідації Запорозької Січі перебували на поселенні в різних місцях південноукраїнських земель. У 1794 році запорозькі козаки заснували Нову Січ, яка за короткий час перетворилася на місто, що за наказом царської влади було назване Катеринодаром (нині м. Краснодар, РФ). Загалом, перша хвиля українських переселенців на Кубань, яка завершилася на початку XIX ст., сягнула понад 25 тис. осіб [23, с. 145].

Упродовж наступного півстоліття Чорноморсько-запорозьке військо на Кубані та Північному Кавказі систематично поповнювалося новими поколіннями українських емігрантів. Найбільше їх було з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини – регіонів з великим прошарком вільного від кріпацької залежності козацького населення. Царський уряд, будучи зацікавленим у поповненні власного війська, що воювало з непокірними гірськими народами Кавказу, всіляко заохочував такі переселення з України. Як результат, упродовж першої половини XIX ст. український емігрантський рух пройшов три організовані масові хвилі: 1809–1811, 1821–1825, 1848–1849 років. Цього разу переселення відрізнялося від першого етапу тим, що емігрували переважно сімейні козаки, які йшли на Кубань з родинами і навіть цілими селами. У цілому протягом 1792–1865 років з України на Кубань було переселено козаків у складі царських військових формувань, козаків з колишньої Гетьманщини і Слобідської України та селян-українців у кількості 158 843 особи [24].

Скасування кріпацтва 1861 року та, як наслідок, несправедливого розподілу землі, виникнення малоземелля селян і аграрне перенаселення в Україні спровокувало новий етап масової еміграції українців не лише до Північного Кавказу, але й до нових регіонів Росії. Переселялися з усіх дев'яти українських губерній, де після реформи 1861 року селянам належало лише від 28 до 60 % землі, що оброблялася. Зокрема, у другій половині XIX ст. українське населення на Кавказі подвоїлося, сягнувши 1 млн. 300 тис. осіб. 400 тис. українців налічувалося у нижньому Поволжі, на вільних землях Оренбурзької, Уфимської та інших губерній європейської частини Росії. Водночас понад 100 тис. українських емігрантів з Катеринославської, Київської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Херсонської та інших губерній України емігрували в Казахстан, створивши там відомий Сірий Клин, та до Середньої Азії. Але найбільше заохочував царський уряд освоєння малозаселених на той час регіонів Сибіру та Далекого Сходу. Діставалися сюди переважно пароплавами з Одеси, які після довготривалої подорожі висаджували переселенців на Тихоокеанському узбережжі у Владивостоці. Потік переселенців з України до Сибіру і Далекого Сходу значно збільшився під час будівництва Транссибірської залізниці у 1891–1916 роках. Емігранти масово селилися вздовж цієї магістралі відповідно до введення в експлуатацію її нових станцій. Активізації переселенського руху з України істотно посприяла і Столипінська аграрна реформа 1906–1910 років. Для заселення царський уряд визначив Енісейську, Іркутську, Тобольську, Томську губернії, Алтайський, Уссурійський та Приморський краї. Для порівняння: наприкінці XIX ст. українців тут налічувалося близько 225 тис. осіб (упродовж 1891–1900 рр. вони складали 36 % від усіх внутрішніх мігрантів імперії), а у 1901–1910 роках їхня частка зростає до 49 % і досягла 60 % перед Першою світовою війною. Загалом за період із 1896 до 1914 року з 9-ти українських губерній за Урал переселилися 1,6 млн осіб. З них 23 %

виїхали з Полтавщини, 17 % – з Чернігівщини, 12 % – з Київщини, 9 % – з Херсонщини, 7 % – з Таврії, 4,5 % – з Поділля та 4 % – з Волині. Компактно заселену вихідцями з України в 1 млн кв. км територію – від узбережжя Японського і Охотського морів до Забайкалля – вони самі назвали Зеленим Клином. Тут переселенці будували собі селища, викорчувували ліси під земельні ділянки для хліборобства, осушували болота. Кожна новоприбула родина безкоштовно одержувала земельні наділи. Крім того, царський уряд заохочував до переселення обіцянками пільгового проїзду до місця поселення, наданням позичок для обзаведення господарством, худобою, насінням, речами домашнього вжитку, звільненням на два-три роки від податків та від призову на військову службу. Отже, внесок українців в освоєння далекосхідних просторів, як і інших окраїнних земель Російської імперії, був істотний.

Отже, викладений у першому розділі матеріал переконливо свідчить про те, що в ході засвоєння нових південних і східних земель колишньої Російської імперії – зокрема, Кубанщини, Північного Кавказу, нижнього Поволжя, Сибіру та Далекого Сходу – суттєва роль належала переселенцям з Великої України, що надає право українській етнічній складовій вважатися провідною у формуванні ідентичності населення цих територій, а, отже, і право місцевих українців на подальше збереження і розвиток цієї ідентичності.

Західний, трансатлантичний та австралійський напрями української еміграції

Повзууча експансія Австрійської імперії та приєднання до її складу Галичини (1772), Буковини (1775), а також Холмщини і Підляшшя (1795–1809) призвела до зростання еміграції етнічних українців у країни Центральної та Західної Європи. Першими трудовими емігрантами з української етнографічної території в Європу стали декілька тисяч закарпатських малоземельних українців, які у пошуках роботи в середині XVIII ст. переїхали до Бачки, Срему й Славонії – регіонів сучасних Сербії та Хорватії. За ними слідували українські емігранти зі Східної Галичини, Буковини та Закарпаття в Німеччину, Швейцарію, Францію, Іспанію, Португалію, Данію, Велику Британію, Швецію, Румунію та інші європейські країни. На першому етапі українці-заробітчани працювали як у сільському господарстві, так і на новостворених заводах, фабриках і копальнях. На постійне місце проживання, переважно у Відні, виїжджали українські військові й державні службовці зі своїми сім'ями, а також студенти Віденського університету – одного з найстаріших і найбільших університетів Європи. Ідучи назустріч духовним потребам українців, 1775 року імператриця Марія-Тереза передала їм церкву Святої Варвари, яка була, відповідно, перебудована з раніше діючого костелу чернечого ордену єзуїтів. Для консолідації української колонії в австрійській столиці 1784 року імператор Йосиф II заснував українську греко-католицьку

парафію Святої Варвари. Крім того, було відкрито теологічну семінарію Барбарейм, де українці могли вивчитися на священника й навіть здобути докторський ступінь, а 1852 року у Відні засновано ще одну семінарію, Барбарейм II [25, с. 75–76].

Обидві семінарії відіграли велику роль не лише в церковному, але й у національному та громадсько-політичному розвитку українців, які обрали західний шлях еміграції. Серед них було чимало високоосвічених людей, науковців, єпископів, митрополитів та архимандритів, які піднесли авторитет українських греко-католиків в очах сусідніх народів. У підсумку впродовж другої половини XIX ст. в Австро-Угорщині викристалізувалася 200 тисячна українська діаспора [26], яка складалася із землеробів, робітників, представників українських земель до австрійського парламенту, урядовців різного рангу, військових, священнослужителів та студентів університетів. Поява значного прошарку інтелігенції сприяла піднесенню національної свідомості українців Австро-Угорщини і, як наслідок, розвитку організованого українського життя. Уже 1867 року у Відні виникло студентське товариство «Січ», а з часом українські студентські організації були створені у Граці, Інсбруку та Леобені. Наприкінці XIX ст. в Австрії сформувалася впливова група української інтелігенції: у Відні мешкав та у 1893 році захистив дисертацію І. Франко, раніше там же склали докторати професори С. Смаль-Стоцький та О. Калужняцький.

Водночас з українських земель, що перебували в складі Російської імперії, в Центральну та Західну Європу виїхала нечисленна група емігрантів, серед яких були Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський та ін. Їхня діяльність мала значний вплив на формування національної свідомості та становлення політичного українства на Батьківщині та у Європі в цілому.

Демократичніша система в заокеанських США, порівняно з самодержавними режимами Австро-Угорщини чи Росії, вищий рівень зарплати, кращі матеріальні умови та свобода – відкривали перед українськими поселенцями нові перспективи. Перші поодинокі українці проторували шлях в Америку наприкінці XVIII ст. Їх імена – серед засновників першої англійської колонії у Джеймстауні. У 1784 році на острові Кодяк в колонії Каліфорнії (США) жили та працювали й українці. Вони були і серед учасників американської революції та громадянської війни. Найпершим відомим емігрантом у США, який вважав себе українцем, був православний священник Агапій Гончаренко (справжнє ім'я – Андрій Гумницький), пам'ять про якого шанують у цій країні й дотепер. А. Гончаренко, уродженець с. Криве на Житомирщині, наприкінці 1850-х років через переслідування за антикріпосницькі та українські переконання змушений був емігрувати з Росії. У Лондоні, де він зупинився на певний час, А. Гончаренко співпрацював з Вільною російською друкарнею О. Герцена, писав для неї статті на українські теми, зокрема опублікував у газеті «Колокол» некролог на смерть Т. Шевченка. 1865 року А. Гончаренко назавжди переїхав до США. Там він служив

православним священником, заснував слов'янську бібліотеку, видавав англійською та російською мовами газету «*The Alaska Herald*» («Вісник Аляски») з українським додатком до неї «Свобода». Уже в першому номері цієї газети, поряд із російським перекладом тексту американської Конституції, містилася стаття про політичні антицарські та українські національно-визвольні ідеї Т. Шевченка. У подальшому А. Гончаренко активно популяризував серед американців знання про минуле та сучасне України, перекладав англійською Шевченкові поезії, пропагував ідею створення на Алясці «козацької республіки», листувався з М. Драгомановим і М. Павликом, друкував свої статті в журналі І. Франка «Народ». А. Гончаренко морально й матеріально підтримував земляків. Тих, хто наприкінці 1870-х років прибував до США, він залучав до організованого ним у Каліфорнії сільськогосподарського кооперативу «Українське братство» [25, с. 41]. Отже, саме він почав гуртувати навколо себе земляків, і тому його вважають засновником української діаспори на Американському континенті. Але початок масової еміграції українців до США датують 60-ми роками XIX ст. Переважно це були мало- та безземельні селяни із західноукраїнських земель – Гуцульщини, Закарпаття, Буковини та Лемківщини. Спочатку більшість новоприбулих знаходили роботу на вугільних шахтах і металургійних заводах штату Пенсильванія, тому цей регіон і став осередком перших українських емігрантів. Решта влаштовувалися на заводах на півночі та сході США – у Нью-Йорку, Нью-Джерсі, Коннектикуті тощо. Українська еміграція до США наростала, сягнувши найбільшого розмаху на початку 90-х років XIX ст. Якщо впродовж 1877–1887 рр. до Сполучених Штатів прибуло 33,9 тис. українців, за 1887–1897 рр. – 74,4 тис., то за 1897–1907 рр. – вже 284,4 тис. У 1905 році кількість емігрантів у США із західноукраїнських земель сягала 97 % усіх переселенців з України [25, с. 42].

До 1891 року поява емігрантів з України в Канаді мала поодинокий характер, тому вони асимілювалися у місцевому середовищі. Окремі українці прибули в Канаду в перші десятиріччя XIX ст., зокрема як вояки найманих швейцарських загонів, щоб захищати канадські володіння від наступу американців під час війни 1812 року. Історія зберегла імена українців, які прибули в Канаду 1891 року. Це були мешканці с. Небилів у Західній Україні І. Пилипів та В. Сленяк. Масове переселення українців у Канаду розпочалося наприкінці XIX ст., коли канадський уряд активно став заохочувати широкомасштабну еміграцію з Південної, Центральної та Східної Європи. Масштабного розмаху українська еміграція в Канаду набула, зокрема, після 1896 року, значною мірою завдяки зусиллям галицького агронома О. Олеськова, професора сільського господарства у Львівській учительській семінарії, відомого популяризатора еміграції з Галичини і Буковини наприкінці 90-х років XIX ст. У 1895 році він відвідав Канаду і був захоплений її можливостями для розвитку сільського господарства. Його публічні лекції та брошури «Про

вільні землі», «О еміграції» заохотили багатьох селян, переважно з Галичини, Буковини, Закарпаття та Лемківщини, до виїзду на цілині простори Канади. Він, зокрема, скерував великий потік українських емігрантів із Західної України, замість Бразилії, в Канаду. Його зусилля підтримав канадський міністр внутрішніх справ Сіфтон, який упродовж 1897–1903 рр. також розгорнув на західноукраїнських землях активну агітацію за переселення в Канаду, сподіваючись таким чином, розв'язати проблему освоєння канадських цілиних теренів. Уряд Канади, практично, безкоштовно (всього 10 дол. за 64,7 га) роздавав іммігрантам «гомстеди» (земельні наділи) для заселення канадських степів. Головною умовою було розпочати господарювання на землі за три роки. Українські іммігранти в Канаді переважно були землеробами, вони відгукнулися на канадську пропаганду і селилися громадами в цілинному поясі степових провінцій Альберти, Саскачевану й Манітоби. Хоч канадські прерії часто порівнюють з українським степом, варто зазначити, що Галичина і Буковина належать до лісостепової зони, тому українці з цих регіонів воліли селитися поблизу Едмонтона та Вінніпега. Своїм компактним поселенням українці намагалися створити зручне культурно-національне середовище і посприяти родинним зв'язкам. Нині райони на схід і на північний схід від Едмонтона провінційний уряд Альберти визнає як екомусей «*Kalya Country*» («Калиновий край»). Помітна кількість іммігрантів приїхали також і з Правобережної України, яка у той час перебувала у складі Росії. Також велика кількість українців прибули в Канаду як тимчасові робітники. Заробивши гроші, вони поверталися додому. Перша хвиля масової трудової імміграції тривала до початку Першої світової війни, охопивши близько 170 тис. осіб [27]. Вона започаткувала формування української етнічної групи в Канаді та канадського регіонального варіанта української мови, створивши підґрунтя для наступних хвиль масової еміграції українців в цю країну.

Хоч українські прізвища Баделяк, Возняк, Добрий, Дорошенко, Семашко та інші трапляються в різних документах на території Південної Америки ще в XVII–XVIII ст., початок більш-менш масової еміграції сюди українців припадає на кінець XIX ст. Першими документально засвідченими українськими іммігрантами в Бразилії вважають членів сім'ї М. Морозовича з Галичини. Невелика група українських селян, яка 1876 року осіла в штаті Парана, прибула з Буковини. У 1891 році вісім родин із Галичини заснували поселення Санта-Барбара в графстві Палмерія. Відтоді щороку сюди прибувало кілька родин переселенців із західноукраїнських земель. Але масова імміграція, яка відбувалася в кілька етапів, розпочалася 1895 року, коли сюди приїхали 15 тис. мешканців Галичини [25, с. 64]. У цілому вирізняють два піки української еміграції в Бразилію: середина 1890-х років та 1908–1910 роки. На території цієї країни українці надалі розселилися в штаті Парана, а також у Санта-Катарина, Ріу-Гранді-ду-Сул, Сан-Паулу, де жили переважно із сільського господарства, зокрема із виробництва кави. В Аргентині українські емігранти здебільшого компактно розселилися в провінції Місьйонес та Буенос-Айрес [26].

Українська еміграція в Австралії – наймолодша за часом існування українських поселень у зарубіжному світі. Перші українці на 5-му континенті з'явилися наприкінці XVIII ст. Зокрема, у складі флотилії російського адмірала А. Крузенштерна, яка відплила з Кронштадта 7 серпня 1773 року у наукову експедицію довкола світу (відвідавши й Австралію), був вітрильник-шлюп «Нева» під командою капітана-лейтенанта Ю. Лисянського, який народився на Чернігівщині. Після 1784 року на острові Кодьяк у колонії Каліфорнії (США), де жили й українці, були російські торговельні компанії, які висилали кораблі у торговельні місії, зокрема й у Австралію. На кораблях цих компаній були й українські моряки. Також збереглися відомості про уродженця Полтавщини матроса Ф. Зубенка, який 1820 року прибув до Сіднея у складі команди російського корабля «Открытие» й залишився там назавжди. У 1823 році корабель «Ладога», на борту якого між старшинами був українець Д. Завалишин, відвідав Ван-Дімен-Ланд. У 1829 році до Порт-Джексона приплив корабель «Елена» під командою капітана українського походження В. Хромченка, а 1832 року під його ж командою – корабель «Америка». У 1835 році до того ж Порт-Джексона знову приплив корабель «Америка», на борту якого був старшина українського походження В. Завойко. Серед перших українців в Австралії був і лікар І. Луцький, який прибув на 5-й континент 1832 року та обіймав посаду державного ботаніка. До Тасманії прибули К. Кабат і В. Коссак (Козак), які працювали в австралійській поліції. У середині XIX ст., під час золотої лихоманки, до Австралії приплив гірничий інженер українського походження М. Шостак. У 1854 році туди ж нелегально добрався кораблем із Шотландії 16 річний юнак Ю. Горечкий, батько якого був етнічний українець. У 1850-х роках до Австралії прибув М. Гриб, що згодом став успішним фермером. До нього у 1860 році приєднався селянин Я. Пелєвський, який успадкував майно М. Гриба. Інший українець, І. Займак, зійшов з корабля в Брісбені 1869 року, а згодом оселився в Новому Півд. Уельсі, де вирощував устриць. Особливе місце серед постатей українського походження, життя яких пов'язане з Австралією, посідає М. Миклухо-Маклай (1846–1888) – виходець з козацького роду Миклух, відомий мандрівник, антрополог, етнограф, географ, дослідник народів Південно-Східної Азії, зокрема Австралії й Океанії, автор 160 наукових праць. 18 липня 1878 року він прибув до Сіднею, де, за підтримки уряду Австралії, заснував біологічну станцію у Вотсон-Бей – першу на той час такого роду модерну наукову установу. Наприкінці лютого 1886 р. М. Миклухо-Маклай відплив у Європу з наміром заохочувати людей їхати на постійне проживання до Нової Гвінеї. З таким планом він відвідав Київ та Одесу. В Австралії М. Миклухо-Маклай залишив чимало своїх учнів і послідовників. Після завершення російсько-японської війни 1904–1905 років і революції у Російській імперії 1905 року, в Австралію прибуло до 4 тис. іммігрантів [28, с. 35], серед яких було чимало українців.

Підсумовуючи викладений у другому розділі науковий та інформаційний матеріали, вважаємо за доцільне особливо підкреслити роль перших індивідуальних

і згрупованих етнічних українців-вихідців з різних регіонів України, насамперед з її західної частини, у формуванні початкової бази організованої української діаспори в країнах Центральної та Західної Європи, у США та Канаді, Південній Америці та в Австралії. На відміну від умов праці та проживання переважної частини наших співвітчизників-першопрохідців на теренах Росії, українці, які обрали західний і південний напрями еміграції, опинилися у значно кращих умовах самовиявлення, що дозволило їм не лише успішно самореалізуватися, але й внести власну лепту у процвітання відповідних країн, а з часом – і у підтримці самої України.

Висновки

Як впливає з контенту статті, початок української еміграції в різні країни світу сягає далекої давнини та має столітні корені. Мешканці української етнографічної території з різних причин – політичних, економічних, військових, релігійних, соціальних і національних – за різних часів були вимушені покинути рідні землі та шукати кращого життя за її межами. Спочатку еміграція

з України мала індивідуальний і груповий характер. Серед перших організованих форм української еміграції можна виокремити династичну, військово-політичну, економічну, соціальну, а також примусове вивезення населення з України до безкрайніх меж царської Росії. Починаючи з кінця XIX ст., у зарубіжних країнах утворилися великі українські етнічні групи, які стали невіддільною частиною української нації. У 1880 р., тобто до початку масової трудової еміграції наприкінці XIX ст., закордонні українці налічували понад 1,2 млн осіб, що становило 4,6 % від їхньої загальної кількості у тодішньому світі. Перші українські колоністи заклали основу масштабної чотирьохвильової еміграції кінця XIX – початку XXI ст. до країн Центральної і Західної Європи, а також до США, Канади, Південної Америки та Австралії. Загалом, українська еміграція ділиться на східну та західну. Східна еміграція – це поселення українців у межах колишньої Російської імперії та Радянського Союзу, а західна – поза його межами. За існуючою статистикою, східна діаспора перевищує 10 млн осіб, а західна – понад 5 млн осіб українського походження, які всі разом є складовою частиною єдиного Українського народу.

Список використаних джерел

- [1] Костомаров М.І. Історичні монографії Миколи Костомарова. Львів: Друк, 1895. Т. Х: Мазепа. Ч. І. 198 с.
- [2] Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ: Либідь, 1994. 240 с.
- [3] Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм. Одеса, 2002. 138 с.
- [4] Рендюк Т.Г. Українці Румунії: національно-культурне життя та взаємовідносини з владою. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 150 с.
- [5] Ріцько В. Українці в Добруджі. Бухарест: RCR Editorial, 2014. 191 с.
- [6] Чернієнко Д. Українці Казахстану: історія формування та етнокультурні особливості національної меншини. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 6 (382). С. 14–28.
- [7] Чухліб Т. «Стародубщина чекає на повернення...»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 230–255.
- [8] Білий Д. Малиновий Клин. Нариси з історії українців Кубані. Київ: Товариство «Україна», 1994. 120 с.
- [9] Білий Д.Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей: монографія. Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. 544 с.
- [10] Котляр М.Ф. Русь язичницька. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.
- [11] Стрижак О. Етнонімія Птолемеевої Сарматії: У пошуках Русі. Київ: Наукова думка, 1991. 224 с.
- [12] Материалы для изучения сельских поселений России. Доклады и сообщения третьей научно-практической конференции «Центральночерноземная деревня: история и современность». Воронеж, декабрь 1994 г. Москва, 1994.
- [13] Броневский В. История Донского войска. Санкт-Петербург, 1834. С. 54.
- [14] Українці. Східна діаспора: атлас / [текст І. Винниченко; передм. В. Наулко; відп. ред. Р. Сосса]. Київ: Мапа ЛТД, 1993. 26 с.
- [15] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах / редкол.: П.П. Гудзенко и др. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1953. Т. 1. 1620–1647 годы. 588 с.
- [16] Субтельний О. Україна: історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
- [17] Рендюк Т.Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий (українською, англійською, французькою, польською та румунською мовами). Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 480 с.
- [18] Матях В.М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 116–131.
- [19] Rendiuk T.Gh. Pylyp Orlyk – căile moldo-române (în limbile română și ucraineană). Galați, 2016.
- [20] Григорчук В. Хвилі української еміграції/міграції та українці Румунії. *Зошити Міжнародної конференції «Українці Румунії – історія, сучасність та перспективи»*. Бухарест, 2018. Т. І/2017.
- [21] Рендюк Т.Г. Історична імміграція з України як чинник підтримки та посилення українського етносу Румунії. *Зошити Міжнародної конференції «Українці Румунії – історія, сучасність та перспективи»*. Бухарест, 2019. Т. ІІ/2018.
- [22] Рендюк Т.Г. Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище. Київ: Оріон-Принт, 2011. 293 с.

- [23] Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2008. 560 с.
- [24] Білокінь С.І. Малиновий край. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 471–474. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/6.pdf> (дата звернення: 10.07.2021).
- [25] Історія української діаспори / уклад. М.М. Рогожа. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. 153 с.
- [26] Ясь О.В. Еміграція українського населення. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. 672 с. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?> (дата звернення: 11.07.2021).
- [27] Христинко О.В. Першопочатки української канадської діаспори очима канадців. *Гуманітарний журнал*. 2009. № 1–2(40–41). С. 134–142.
- [28] Українці Австралії. Енциклопедичний довідник / ред. В. Шумський, М. Шумський. Сідней: «Вільна Думка» і Товариство Збереження Української Спадщини в Австралії, 2001. 673 с.

References

- [1] Kostomarov, M. (1895). *Historical monographs by Mykola Kostomarov. Vol. X: Mazepa Ch.I.* Lviv: Druk.
- [2] Subtelny, O. (1994). *The Mazepists: Ukrainian separatism in the early XVIII century*. Kyiv: Lybid.
- [3] Kushnir, V.H. (2002). *Ukrainians across the Danube*. Odesa.
- [4] Rendiuk, T.G. (2010). *Romanian Ukrainians: National cultural life and relations with the authorities*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- [5] Ritsko, V. (2014). *Ukrainians in Dobrudzha*. Bucharest: RCR Editorial.
- [6] Cherniyenko, D. (2019). Ukrainians of Kazakhstan: History of formation and ethno-cultural features of the national minority. *Folk Art and Ethnology*, 6(382), 14–28.
- [7] Chukhlib, T. (2014). “Starodubshchyna is waiting for its return...”: Historical, historiographical and political problems of the Ukrainian subregion of the Russian Federation». *Severyansky Chronicle*, 5, 230–255.
- [8] Bilyi, D. (1994). Raspberry Wedge. Essays on the history of Ukrainians in Kuban. Kyiv: Tovarustvo “Ukrayina”.
- [9] Bilyi, D. (2009). *Ukrainians of the Kuban in 1792–1921. Evolution of social identities*. Lviv–Donetsk: Skhidnyi Vydavnychy Dim.
- [10] Kotlyar, M.F. (1995). *The pagan Rus*. Kyiv: Zapovit.
- [11] Stryzhak, O. (1991). *Ethnonymy of Ptolemy Sarmatia*. Kyiv: Naukova dumka.
- [12] Materials for the study of rural settlements of Russia. Reports and messages of the third scientific and practical conference “Central Black Earth Village: History and Modernity”. Voronezh, December 1994. Moscow, 1994.
- [13] Bronevsky, V. (1834). *History of the Don Army*. Saint Petersburg.
- [14] Sossa, R. (Ed.). (1993). *Ukrainians. Of the eastern diaspora: An atlas*. Kyiv: Mapa LTD.
- [15] Gudzenko, P.P. (1953). *Ukraine’s reunification with Russia. Documents and materials in three volumes*. Vol. 1. Moscow: USSR Academy of Sciences Publishing House.
- [16] Subtelny, O. (1991). *Ukraine: History*. Kyiv: Lybid.
- [17] Rendiuk, T.G. (2010). *Hetman Ivan Mazepa – known and unknown (in Ukrainian, English, French, Polish and Romanian)*. Kyiv: ADEF-Ukraine.
- [18] Matyakh, V.M. (2011). Hetman in emigration Philip Orlyk: Historical and historiographical portrait of a politician. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 116–131.
- [19] Rendiuk, T.G. (2016). Pylyp Orlyk – Moldovan-Romanian ways (in Romanian and Ukrainian). Galats.
- [20] Grigorchuk, V. (2018). Waves of Ukrainian emigration / migration and Ukrainians of Romania. *Notebooks of the International Conference “Ukrainians of Romania – History, Present and Prospects”*. Bucharest. Vol. 1/2017.
- [21] Rendiuk, T.G. (2019). Historical immigration from Ukraine as a factor in supporting and enhancing the Ukrainian ethnicity of Romania. *Notebooks of the International Conference “Romanian Ukrainians – History, Present and Prospects”*. Vol. II/2018. Bucharest.
- [22] Rendiuk, T.G. (2011). *Ukrainians in Romania and Romanians in Ukraine: Problems of the Past and Current Situation*. Kyiv: Orion-Prynt.
- [23] Sergiychuk, V. (2008). *Ethnic borders and the state border of Ukraine*. Kyiv: V. Sergiychuk.
- [24] Bilokin, S.I. (2009). Raspberry edge. In V.A. Smoliy (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 6: La–Mi (pp. 471–474). Kyiv: Naukova Dumka. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/6.pdf>.
- [25] Rohozha, M.M. (Ed.). (2011). *History of the Ukrainian diaspora*. Uman: PP Zhovtyi O.O.
- [26] Yas, O.V. (2005). Emigration of the Ukrainian population. In V.A. Smoliy (Ed.), *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 3. Retrieved from <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>.
- [27] Khrystynko, O.V. (2009). The beginnings of the Ukrainian Canadian diaspora through the eyes of Canadians. *Humanities Journal*, 1–2(40–41), 134–142.
- [28] Shumskiy, V., & Shumskiy, M. (Eds.). (2001). *Ukrainians of Australia: Encyclopedic reference book*. Sydney: “Vilna Dumka” and the Society for the Preservation of Ukrainian Heritage in Australia.

Teofil Rendiuk

*M.T. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore, and Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01001, 4 Hrushevskiy Str., Kyiv, Ukraine*

The Roots of Ukrainian Emigration: Preconditions, Main Forms and Vectors of Development of the First Foreign Groups and Colonies of Ethnic Ukrainians

Abstract. This study highlights the importance of investigating the unique phenomenon of Ukrainian emigration, which has a long history and global geographical scale. The relevance of the study is justified by the necessity of studying the sources of Ukrainian emigration, the over-time development of a powerful mass of immigrants from Ukraine, settled around the world, who have always supported the revival of the Ukrainian state and today play a substantial role in promoting its interests abroad. From a historical perspective, Ukrainian emigration ranks fifth in the world after Jewish, Greek, Armenian, and Chinese. Ukrainians were the first to emigrate to Europe and within modern Russia. In the middle of the 18th century, the first Ukrainian agricultural colonies appeared in the then Austrian Empire, when several thousand Transcarpathian Ukrainians moved to Bačka, Srem, and Slavonia – the regions of modern Serbia and Croatia – searching for work. But much more Ukrainian peasants moved to the Volga region, the Urals, and Siberia, where they established large Ukrainian settlements among local Russians. The purpose of this study is to investigate hitherto unknown questions about the motives of individual and group emigration in the early stages of the Ukrainian state in all its forms, the sources of the first Ukrainian agricultural colonies in Europe, ethnic Ukrainian settlements within tsarist Russia, North, South America, and Australia. The fundamental methodological framework of this study is a systematic approach and comprehensive analysis, which gave an opportunity to provide a holistic vision of the role and place of compatriots in the development of a powerful, nationally conscious, and influential Ukrainian diaspora. The results of the study allowed identifying the causes of individual and group emigration of Ukrainians, establishing the geography of their settlement in different countries, their role in the development of previously free territories, preservation of the native language and national culture. The practical value of this paper comes down to the fact that the given factual material, as well as the authors' opinions and conclusions, can be used to prepare studies on the history of Ukraine, certain foreign countries, and the Ukrainian diaspora

Keywords: motives, geography of emigration of Ukrainians, foreign settlements, diaspora
